

**Bronze Figure of Prajnaparemita
in the Ancient City Museum**

by

M.C. Subhadradis Diskul

There is a beautiful Lopburi style bronze figure of Prajnaparamita 59 cm. high found at Aranya Pratet, Prachinburi, which is now preserved in the Ancient City Museum. The standing goddess can be identified from the figurine of Anitabha in meditation on her chignon. She has four arms the two upper ones of which might perform the attitude of preaching (*vitarka*) in stead of the first sermon (*dharmacakramudra*) which is generally usual for the two lower arms of the goddess. Her right and left lower hands might originally hold a book and a lotus-bud respectively but these two objects have now been lost. Judging from her hair-style and dress, they might be compared to the Khmer Bakhaeng (early 10th century) and Koh Ker (first half of the 10th century) styles. Therefore this image presumable dates back to the first half of the 10th century A.D. and denotes the spread of Mahayana Buddhism in eastern Thailand during that period.

นางปรัชญาปารมิตาสัมฤทธิ์ สมัยลพบุรี ในพิพิธภัณฑสถานเมืองโบราณ

ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล

ในวารสารเมืองโบราณปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑ เดือนตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๑๔ ได้ตีพิมพ์รูปนางปรัชญาปารมิตาสัมฤทธิ์ไว้เป็นรูปหน้าปก และได้อธิบายไว้ในเล่มว่าเป็นศิลปะแบบก่อนขอม ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ขอนำพาเจ้าไม่เห็นด้วย ดังจะขออธิบายต่อไปนี้

ในปัจจุบันคำว่าศิลปะแบบก่อนขอมนั้นมิได้มีผู้ได้ใช้แล้ว คำนี้เป็นคำที่นักปราชญ์ฝรั่งเศสได้กำหนดใช้ขึ้นก่อน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าในสมัยนั้นเขายังไม่แน่ใจว่าอาณาจักรเจนละจะเป็นอาณาจักรขอมหรือไม่ เขาจึงได้กำหนดสมัยของอาณาจักรพูนันและอาณาจักรเจนละตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๔ ไว้ว่าเป็นสมัยก่อนขอม แต่ในสมัยต่อมาได้ค้นพบศิลาจารึกภาษาขอมที่เก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ขึ้นไป เช่นหลักแรกซึ่งค้นพบที่เมืองนครบุรีในประเทศกัมพูชานั้น มีศักราชบ่งไว้ว่าศักราช ๕๓๓ (ตรงกับ พ.ศ. ๑๑๕๔) คือในรัชกาลของพระเจ้าจิตรเสน-มเหศวรมัน (ราว

พ.ศ. ๑๑๕๐-๑๑๕๕) พระราชาองค์ที่ ๒ แห่งอาณาจักรเจนละ จารึกภาษาขอมนั้นเป็นรายชื่อของไพร่บิเซ่ ทดิน และสัตว์เลี้ยงเหตุนั้นจึงคงเป็นจารึกกลีปนา (ในหนังสือเรื่องจารึกในอาณาจักรกัมพูชา (Inscriptions du Cambodge) ของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ เล่ม ๒ ค.ศ. ๑๙๔๒ หน้า ๒๑-๒๓) อีกหลักหนึ่งเป็นจารึกบนหลักประติมากรรมรูปพระพุทธรูปในกัณฑ์ตลุด เป็นจารึก ๑๖ บรรทัด เป็นภาษาสันสกฤต ๔ บรรทัด กล่าวถึงมหาศักราช ๕๕๓ (ตรงกับ พ.ศ. ๑๑๕๖) จารึกหลักนั้นก็เป็นจารึกจารึกกลีปนาอีกเช่นเดียวกัน (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชา เล่ม ๕ ค.ศ.

๑๙๕๓ หน้า ๑๓) จารึกภาษาขอมอีก ๕ หลักตั้งขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าอสูรนามันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๑๕๕-ราว พ.ศ. ๑๑๕๐) พระราชาแห่งอาณาจักรเจนละต่อลงมาจากพระเจ้าจิตรเสน-มเหศวรมัน ณ ที่นั้นจะขอยกตัวอย่างมาเพียง ๘ หลักคือ จารึกบนหลักประติมากรรมรูปพระพุทธรูปในแคว้นกำพงฉนัง มีจารึกภาษาขอม ๓๐ บรรทัด กล่าวถึงมหาศักราช ๕๔๒ (ตรงกับ พ.ศ. ๑๑๖๓) (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชา เล่ม ๕ หน้า ๑๘-๑๙) จารึกจากกกโดยอิง มีจารึกภาษาสันสกฤต ๑๖ บรรทัด จารึกภาษาขอม ๑๒ บรรทัด กล่าวถึงการบูรณะ

ศิวลึงค์โนมมหาศักราช ๕๕๑ (พ.ศ. ๑๑๓๒) ของอาจารย์ผู้หนึ่งผู้มีนามว่าวิฑาวิชัย (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชาเล่ม ๓ ค.ศ. ๑๕๕๑ หน้า ๑๕๗-๑๖๗) จารึกจากวัดโพหรืออังกโพนเขตตรง มีจารึกภาษาสันสกฤต ๑๔ บรรทัด จารึกภาษาขอม ๒๘ บรรทัด กล่าวถึงพระนามของพระราชที่กำลังทรงครองราชย์อยู่ในขณะนั้นคือพระเจ้าอโศกนรมันท์ ๑ (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชาเล่ม ๓ หน้า ๑๔๓-๑๔๗) จารึกจาเตราดสรในเขตบาด

แคว้นตาแก้ว มีจารึกภาษาสันสกฤต ๓ บรรทัด กล่าวถึงพระนามของพระเจ้าอโศกนรมันท์ ๑ เช่นเดียวกัน (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชาเล่ม ๕ หน้า ๓๑-๓๑) จารึกจากวัดไพรเวงหรือสวายฉโนในแคว้นกันทาล เป็นจารึกภาษาสันสกฤต ๗ บรรทัด ภาษาขอม ๓ บรรทัด กล่าวถึงพระนามของพระเจ้าอโศกนรมันท์ ๑ อีก (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชาเล่ม ๖ ค.ศ. ๑๕๕๔ หน้า ๓-๕) จารึกบนหลังประตูของปราสาทกลุ่มเหนือหลังที่ ๑๔ ณ

สมโบรีไพรกก (คือเมืองอโศกนรมันท์ ๑) กล่าวถึงมเหสีของพระเจ้าอโศกนรมันท์ ๑ ทรงพระนามว่าสาการมัญชรี (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชาเล่ม ๔ ค.ศ. ๑๕๕๒ หน้า ๒๔-๒๕) จารึกบนหลังประตูของปราสาทกลุ่มเหนือหลังที่ ๑๖ ณ สมโบรีไพรกก เป็นจารึกภาษาสันสกฤต ๑๐ บรรทัด และภาษาขอม ๑๑ บรรทัด กล่าวถึงการสรวาศิวลึงค์ของพราหมณ์ตระกูลสวามินจากอินเดีย ผู้เป็นราชบุตรเขยของพระ

พระอุมา (?) จากเกาะเกรียง สีลา พิพิธภัณฑ์สถานกรุงพนมเปญ ศิลปะขอมสมัยสมโบรี ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒
Uma (?) from Koh Krieng. Stone. Phnom Penh National Museum. Khmer art of Sambor style. First half of 7th century A.D.

เทพธิดาจากโบสถ์พระน่าน สีลา พิพิธภัณฑ์สถานกรุงพนมเปญ ศิลปะขอมสมัยไพรกเมง กำแพงพระ ตันพุทธศตวรรษที่ ๑๓ กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔
Female divinity from Bos Prah Nan, Cambodia stone. Phnom Penh National Museum. Khmer art of Prei Kmeng-Kampong Prah styles. Late 7th-8th century A.D.

เจ้าศานวรมันที่ ๑ (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชาเล่ม ๔ หน้า ๒๕-๒๗) จารึกบนหลักประดิษฐานใต้ของปราสาทกลุ้มเหนือหลักที่ ๑๘ ณ สมโบร์ โพรก เป็นภาษาขอม ๓๐ บรรทัด กล่าวถึงพระนามของพระราชในอาณาจักรเจนละที่ ๓ พระองค์ คือพระเจ้ากัรวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๑๔๑) พระเจ้าจิตรเสน-มเหศวรมัน และพระเจ้าศานวรมันที่ ๑ (ในหนังสือจารึกในอาณาจักรกัมพูชาเล่ม ๔ หน้า ๒๕-๓๐)

ด้วยเหตุนี้ จะเห็นได้ว่าจารึกภาษาขอม ได้มีใช้มาแล้วตั้งแต่สมัยอาณาจักรเจนละ และประชาชน ในสมัยอาณาจักรเจนละก็ คงเป็นชนชาติขอมด้วย ด้วยเหตุนี้เอง บรรดานักปราชญ์ฝรั่งเศษจึงได้เลิกใช้คำว่าสมัยก่อนขอมที่รวมอาณาจักรเจนละเข้าไว้ด้วย หันมาใช้คำว่าสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (Pre-Angkorian Period) หมายความว่า ตั้งแต่สมัยอาณาจักรพนัน (ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑) ลงมา จนถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๓๔๕-๑๓๖๓) เสด็จกลับมารวบรวมอาณาจักรเจนละบกและเจนละนาเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หลังจากนั้นเรียกว่า สมัยเมืองพระนคร (Angkorian Period) ตั้งแต่สมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๒๐-๑๔๓๒) ลงมาจนกระทั่งถึง สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๓) ราว พ.ศ. ๑๗๖๓)

เนื่องจากบทความเรื่องนี้จะเขียนเกี่ยวกับเรื่องนางปรัชญาปารมิตาสัมมุตต สมัยลพบุรี ในพิพิธภัณฑสถานเมืองโบราณ ด้วยเหตุนี้จึงใคร่ขอกล่าวถึงการกำหนดแบ่งอายุของศิลปะขอมออกเป็นสมัยต่างๆ เสียก่อน นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสได้พยายามศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับวิวัฒนาการของศิลปะขอมและนำผลที่ได้ไปเทียบเคียงกับศักราชที่ปรากฏอยู่ในจารึกซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ในอาณาจักรกัมพูชา ทำให้เขาสามารถแบ่งศิลปะขอมออกได้เป็นสมัยต่างๆ ดังจะนำมาเรียงไว้ดังต่อไปนี้คือ

สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร
ศิลปะสมัยพนัน (รู้จักกันเฉพาะประติมากรรมและอาคารเล็กน้อย) ราว พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๕๐ ตรงกับปลายสมัยอาณาจักรพนัน
ศิลปะสมัยสมโบร์ โพรก ราว พ.ศ. ๑๑๕๐-๑๒๐๐ ตรงกับสมัยพระเจ้าศานวรมันที่ ๑
ศิลปะสมัยโพรกเมง ราว พ.ศ. ๑๑๘๐-๑๒๕๐

ศิลปะสมัยกัฬงพระ ราว พ.ศ. ๑๒๕๐-๑๓๕๐ ตรงกับสมัยอาณาจักรเจนละ แบ่งออกเป็นอาณาจักรเจนละบกและอาณาจักรเจนละนา

สมัยหัวต่อ

ศิลปะสมัยกเลน ราว พ.ศ. ๑๓๗๐-๑๔๒๐ ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒

พระอุมาคงคาปติศวร ที่ปราสาทบากอง ศิลปะขอมสมัยพระโคตมพุทธศตวรรษที่ ๑๕
Umagangapatishvara at Prasat Bakong, Cambodia Stone.
Khmer art of Prah Ko style. Late 9th century A.D.

สมัยเมืองพระนคร

- ศิลปสมัยพระโค ราว พ.ศ. ๑๔๒๐-๑๔๔๐ ตรงกับสมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑
- ศิลปสมัยบาเต็ง ราว พ.ศ. ๑๔๔๐-๑๔๗๐ ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑
- ศิลปสมัยเกาะแกร์ ราว พ.ศ. ๑๔๖๕-๑๔๘๐ ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔
- ศิลปสมัยแปรปร (หัวต่อ) ราว พ.ศ. ๑๔๘๐-๑๕๑๐ ตรงกับสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน

- ศิลปสมัยบันทายสีรี ราว พ.ศ. ๑๕๑๐-๑๕๕๐
- ศิลปสมัยคลัง ราว พ.ศ. ๑๕๑๐-๑๕๓๐
- ศิลปสมัยบาปวน ราว พ.ศ. ๑๕๖๐-๑๖๓๐ ครั้งแรกตรงกับสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑
- ศิลปสมัยนครวัด ราว พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๒๐ ตรงกับสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒
- ศิลปสมัยบาเยน ราว พ.ศ. ๑๗๒๐-๑๘๘๐ ตรงกับพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

สำหรับรูปนางปรัชญาปารมิตาสัมฤทธิ์ ในพิพิธภัณฑ์เมืองโบราณที่วารสารเมืองโบราณกล่าวว่า มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ คือในสมัยระหว่างศิลปะขอมสมัยไพรกเมง-กำพงพระ-กเลน นั้นข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงเหตุผลใคร่กล่าวถึงลักษณะรูปภาพของนางปรัชญาปารมิตาเสียก่อน

ในหนังสือเรื่องเทพในพุทธศาสนา ลัทธิมหาน (The Gods of Northern Buddhism) ของนางสาวเกตตี้ (Alice Getty) ได้กล่าวว่า "คัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตรได้เคารพนับถือกันมาตั้งแต่พุทธ

เทวรูปสัมฤทธิ์จากวัดอัมปิลตึก พิพิธภัณฑ์สถานกรุงพนมเปญ ศิลปะขอมสมัยหัวต่อระหว่างพระโคและบาเต็ง ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔
Bronze divinity from Wat Ampil Tuk, Cambodia. Phnom Penh National Museum. Khmer Art between Prah Ko and Bakhaeng styles. Early 10th century A.D.

เทพธิดาที่ปราสาทพนมบาเต็งหลังกลาง ศิลปะขอมสมัยบาเต็งกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕
Devata at Phnom Bakhaeng, central sanctuary. Stone. Khmer art of Bakhaeng style. Early 10th century A.D.

ศตวรรษที่ ๑๐ ในประเทศอินเดีย และรูปนางปรัชญาปารมิตาได้สร้างขึ้นแทนพระสูตรนางจึงมกลีลาหงส์อยู่เป็นประจำในพุทธศาสนาบางนิกายยังถือว่านางเป็นมารดาของพระพุทธเจ้าด้วย นางปรัชญาปารมิตามีผิวกายสีขาว มีเศียรเดียวสองกรและกรนั้นก็มักแสดงปางประทานปฐุมเทศนา อย่างไรก็ตาม หัตถ์ขวาบางครั้งก็อาจถือบัวสีขาว และหัตถ์ซ้ายถือกานบัวขาบซึ่งมีพระสูตรวางอยู่ข้างบน บางครั้งนางก็อาจถือหงส์อยู่ในหัตถ์ซ้ายและหัตถ์ขวาลือบัวขาบ ถ้านางมี ๔ กร กรข้างบน ๒ ข้างถือหงส์และลูกประคำ หรือกรขาบบนอาจถือกานบัวขาบซึ่งมีหงส์วางอยู่ข้างบน และหัตถ์ขวาด้านแสดงปางประทานปฐุมเทศนา นางอาจมีรูปพระอัครโศภะ (พระธยานิพุทธปางมารวิชัย) อยู่เหนือศีรษะและมักมีอณาโลมอยู่เหนือพระนลาฏเสมอ บางนิกายถือว่านางเป็นศักดิ์ (ชายา) ของพระวัชรธรด้วย

นางปรัชญาปารมิตาเป็นต้นแบบอย่างยิ่งในอาณาจักรัมพูชา นางมี ๒ รูป คือรูปหนึ่งมี ๑ เศียร ๒ กร อีกรูปหนึ่งมี ๑๑ เศียร ๒๒ กร ทั้งสองแบบนางทรงแต่มุ่ง มีสายรัดองค์คาด นางสวมเครื่องอาภรณ์และเครื่องประดับเพชร . . . มีรูปพระอมิตากะ (พระธยานิพุทธปางสมาธิ) อยู่เหนือพระนลาฏ หัตถ์ขวาลือหงส์ถือคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูต และหัตถ์ซ้ายถือบัวตูม

ด้วยเหตุนี้ประติมากรรมสัมฤทธิ์รูปสตรีสูง ๕๘ ซม. ซึ่งพบที่อำเภอธัญญะประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองโบราณนทีเป็นรูปนางปรัชญาปารมิตาอย่างแน่นอน ทั้งนี้เพราะมีรูปพระธยานิพุทธอมิตากะปางสมาธิอยู่เหนือเศียร นางมี ๔ กร หัตถ์บน ๒ กรทำท่าคล้ายแสดงปางทรงแสดงธรรม (วโรตรกะ) คือพระอังกูร (นิ้วหัวแม่มือ) และพระดัชนี (นิ้วชี้) จรดกันเป็นมงคลหมายถึงธรรมจักร ซึ่งอาจใช้แทนปางประทานเทศนาอันเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของนางปรัชญาปารมิตาได้ หัตถ์ขวาลือหงส์

คงถือหงส์ และหัตถ์ซ้ายลือหงส์ถือดอกบัวตูม แต่คงเป็นของหล่อดอกได้ จึงสูญหายไปเสียแล้ว

สำหรับการกำหนดอายุของประติมากรรมรูปนี้อาจกำหนดได้ ๒ ทาง คือจากทรงผมและผ้านุ่ง ขอนข้าพเจ้าขออธิบายเสียด้วยว่าสำหรับประติมากรรมสมัยลพบุรี เช่นรูปนีนเราอาจกำหนดอายุได้โดยนำไปเทียบเคียงกับศิลปะขอม ทั้งนี้เพราะเหตุว่าศิลปะขอมได้ให้อิทธิพลแก่ศิลปะลพบุรีมากและอีกประการหนึ่ง ศิลปะขอมนั้นนักปราชญ์ฝรั่งเศสได้กำหนดอายุของวัฒนธรรมไว้มาก่อนแล้วดังกล่าวนางข้างต้น ศิลปะลพบุรีในประเทศไทยคงไม่มีอายุแตกต่างไปจากศิลปะขอมมากนัก อีกประการหนึ่งที่สำคัญซึ่งข้าพเจ้าต้องการให้ท่านผู้อ่านเข้าใจก็คือการกำหนดอายุของโบราณวัตถุสถานนั้นเราสมควรจะแยกแยะออกไปว่าส่วนไหนอยู่ในสมัยใด แล้วจึงถือกำหนดหลังสุดเป็นสำคัญ ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเหตุว่าช่างในสมัยหลังถ้ามีฝีมืออาจลอกเลียนแบบสมัยเก่ากว่าให้เหมือนเท่าใดก็ได้ และการออกแบบในสมัยก่อนเขากระทำด้วยความเลื่อมใสศรัทธาเป็นสำคัญ มิได้กระทำเพื่อหลอกขายฝรั่งอย่างในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ช่างขอมอดไม่ได้ที่จะนำลักษณะสมัยของตนเองผสมลงไปด้วย ถ้าเราจับลักษณะเหล่านั้นได้เราก็สามารถกำหนดอายุได้อย่างแน่นอน ยกตัวอย่างถ้าเราไปพบพระพุทธรูปแบบสุโขทัยเขาคือหนึ่งหล่อด้วยสัมฤทธิ์ติดกับฐานเป็นชั้นเดียวกันแต่ฐานเป็นสมัยอยุธยา เราจะคิดว่าพระพุทธรูปองค์นี้หล่อขึ้นเมื่อใด ข้าพเจ้าเห็นว่าเราควรจะกล่าวว่าหล่อขึ้นในสมัยอยุธยา ทั้งนี้เพราะช่างสมัยอยุธยาถ้ามีฝีมือ อาจลอกเลียนแบบสุโขทัยให้เหมือนเมื่อใดก็ได้ แต่ช่างสมัยสุโขทัยย่อมไม่สร้างฐานสมัยอยุธยาไว้ล่วงหน้า เพราะฐานแบบนี้ยังไม่เกิด เมื่อเขาใจหลักเช่นนี้แล้ว ก็ขอให้เราพิจารณาดูทรงผมและผ้านุ่งของรูปนาง

ปรัชญาปารมิตาองค์ต่อไป
ทรงผมที่รวบขึ้นไปเป็นมวยและห้อยตกลงมาเป็นวงพร้อมทั้งมีขมวดอยู่ภายในเช่นนี้ มีมาแต่ตั้งแต่สมัยก่อนสร้างเมืองพระนครคือในสมัยไพรกเมง - กำแพงพระ (พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔) แต่ทรงผมเช่นนี้ก็คงอยู่เป็นเวลานานในศิลปะขอมดังอาจเห็นได้จากรูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยสัมฤทธิ์ สูง ๑๕ ซม. จากวัดอัมพโลคี และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพมหานคร (รูปที่ ๒๒๖ ในหนังสือเรื่องศิลปะขอมเล่ม ๓ ของข้าพเจ้า องค์การศิลปะของกรุงสภายุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ หรือรูปที่ ๑๒๕ ในหนังสือประติมากรรมขอมของข้าพเจ้าเช่นเดียวกัน คณะโบราณคดีมหาวิทยาลัยศิลปากร จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕) พระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยองค์นี้ทรงผมแบบศิลปะขอมสมัยพระโค (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕) คือเป็นผมโจงกระเบนเรียบไม่มีมวย มีมวยเฉพาะชายผ้านานหน้า ชายพก และชายเข็มขัดเท่านั้น แต่ชายผ้านานหน้าทั้งสองชั้นนี้ ๒ ชั้นก็เหมือนกับศิลปะขอมสมัยบาแก็ง (กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕) แล้ว ทั้งนี้เพราะชายด้านบนเป็นชายทวยาวที่สุด สำหรับศิลปะขอมสมัยต่อมาชายด้านล่างจะเป็นชายทวยาวที่สุด อาศัยหลักดังกล่าวมาข้างต้นเราจึงอาจกล่าวได้ว่ารูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยสัมฤทธิ์องค์นี้คงหล่อขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕
ต่อไปนี้ขอให้เราลองหันมาพิจารณาผ้าทรงของนางปรัชญาปารมิตาในพิพิธภัณฑสถานเมืองโบราณนทีบ้าง ข้าพเจ้าขอยืนยันว่าผ้านุ่งจับเป็นราวทั้งตัวและนุ่งแบบพับฝ้ายเช่นนี้ ไม่เคยปรากฏเลยในศิลปะขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔) ในสมัยสมโบร์ (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒) ประติมากรรมสตรีจะนุ่งผ้าเรียบไม่มีมวย และมีขอบหน้าพับอยู่ข้างหน้าเท่านั้น ราวถ้าจะบ้างก็อยู่ที่ปลายขอบชายผ้าเบื้องล่างทั้งสองด้าน เช่นเทวรูปพระอมิตาลาในพิพิธภัณฑสถาน

เทพธิดาจากปราสาทเนียงเขมาศิลา พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปะขอมสมัยเกาะแกร์ ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕
Feminine divinity from Prasat Nan Khmau, Cambodia stone
Phnom Penh National Museum. Khmer art of Koh Ker style.
First half of the 10th century A.D.

ผู้กล่าวของ ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์ บริพัตร
ซึ่งค้นพบที่อำเภอธัญญะประเทศ จังหวัด
ปราจีนบุรี เช่นเดียวกัน รวมทั้งรูปที่ ๑๖๓
ในหนังสือศิลปะของเล่ม ๓ หรือถ้าจะมี
บนตัวผ้าถุงก็มีรูปร่างเพียงบางๆ ที่แยกออกไป
จากชายพก (รูปที่ ๑๐๕ ในหนังสือประติ
มากรรมขอม) ในสมัยไพรกเมงและกำพง
พระ (พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔) ผ้าถุงสตรี
ยังคงเป็นแบบเดิม แต่มักมีชายพกห้อย
ยาวลงมาเป็นขมวดม้วนกลมและมีรูปร่าง
ที่สลักตื้นๆ แยกออกมาจากชายพก (รูปที่
๑๑๒ ในหนังสือศิลปะขอมเล่ม ๓ รูปที่ ๑๑
๑๘ และ ๑๐๔ ในหนังสือประติมากรรม
ขอม) ในสมัยพระโค (ต้นพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๕) ผ้าถุงสตรีเริ่มมีรูปลักษณ์หน้า
และบนชายพกที่ชกออกมาข้างหน้า แต่ตัว
ผ้าถุงยังคงเรียบไม่มีรู (รูปที่ ๑๑๖ ใน
หนังสือศิลปะขอมเล่ม ๓ และรูปที่ ๕๒ ใน
หนังสือประติมากรรมขอมในสมัยบาแก็ง
(กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕) รูปสตรีเริ่ม
มีผ้าจับเป็นรูปร่างตัวแบบพับบ้าย มีชายชก
เป็นวงโค้งออกมาหน้าท้อง แต่เข็มขัดที่
คาดอยู่นั้นมีแนวอวบห้อยยาวประดับอยู่
เบื้องกลางแลเห็นได้ชัด (รูปที่ ๑๘๔ ใน
หนังสือศิลปะขอมเล่ม ๓ รูปที่ ๒๖ ก. ใน
หนังสือประติมากรรมขอม) ในสมัยเกาะ
แกร์ (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕) ผ้าถุงยัง
คงเป็นแบบเดียวกับสมัยบาแก็ง แต่พวง
อวบที่ห้อยอยู่ข้างกลางเข็มขัดได้หายไป หรือ
กล่าวโดยย่อคือเหมือนกับผ้าถุงของนาง
ปรัชญาปารมิตาสัมพุทธ ในพิพิธภัณฑสถาน
โบราณเอง (รูปที่ ๑๘๗ ในหนังสือศิลปะ
ขอมเล่ม ๓)

อาศัยหลักดังกล่าวมาข้างต้นทั้งทาง
ทรงผมและผ้าถุง ข้าพเจ้าจึงใคร่ขอยืนยัน
ว่ารูปนางปรัชญาปารมิตาหรือนางปรัชญา
ปารมิตัมพุทธ ในพิพิธภัณฑสถานโบราณ
ค้นพบที่อำเภอธัญญะประเทศ จังหวัด
ปราจีนบุรี เป็นประติมากรรมสมัยลพบุรี
ที่หล่อขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ มิใช่
ศิลปะแบบก่อนขอมราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-
๑๔ อย่างแน่นอน และหวังว่าบทความ
นี้จะประโยชน์แก่ท่านที่สนใจในศิลปะ
สมัยลพบุรีบ้าง